

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Факультет соціальних наук
(повне найменування факультету)

Психологія
(повне найменування кафедри)

Пояснювальна записка

до дипломного проєкту (роботи)

бакалавр
(ступінь вищої освіти)

на тему Ненормативні особливості переживання нормативних криз
українськими школярами в умовах війни
(назва теми)

Виконав(ла): студент(ка) 4 курсу,
групи СН-111

Спеціальності 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Освітня програма (спеціалізація)

Психологія

МУРАВЬОВА О.Б.

(ПРІЗВИЩЕ та ініціали)

Керівник САВЕЛЮК Н.М.

(ПРІЗВИЩЕ та ініціали)

Рецензент Коваль В.В.

(ПРІЗВИЩЕ та ініціали)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»
(повне найменування закладу вищої освіти)

Факультет соціальних наук
Кафедра «Психологія»
Ступінь вищої освіти бакалавр
Спеціальність 053 Психологія
(код і найменування)
Освітня програма (спеціалізація) Психологія
(назва освітньої програми (спеціалізації))

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

« 25 » лютого 2025 року

З А В Д А Н Н Я

НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЄКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТА(КИ)

МУРАВЙОВА Олена Борисівна
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Ненормативні особливості переживання нормативних криз українськими школярами в умовах війни.

керівник проєкту (роботи) доктор психологічних наук, професор САВЕЛЮК
Наталія Михайлівна

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом закладу вищої освіти від «25» лютого 2025 року №64

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) 06 червня 2025 року.

3. Вихідні дані до проєкту (роботи) 52 сторінок, 34 джерело, 7 рисунків, 3 таблиці.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) дослідження ґрунтується на теоретико-методологічних засадах вікової психології, психології кризових станів, теоріях нормативних вікових криз та концепціях впливу травматичного досвіду на особистість. Проведений аналіз та узагальнення вітчизняних та зарубіжних наукових джерел з проблематики психологічного розвитку дітей та підлітків в умовах війни. Емпірична база включає результати психологічної діагностики українських школярів, викладачів та батьків (216 респондентів) щодо їхнього емоційного стану та особливостей переживання нормативних криз у воєнний період.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) рис. 1. Відмінності в оцінках за шкалами СД у підгрупах «Першокласники» та «Дорослі» в актуальній часовій перспективі; рис. 2. Відмінності в оцінках образу першокласника за шкалами СД у підгрупі «Дорослі» в актуальній часовій перспективі та ретроспективі; рис. 3. Відмінності в оцінках за шкалами СД у підгрупах «Підлітки» та «Дорослі» в актуальній часовій перспективі; рис. 4. Відмінності в оцінках образу підлітка за шкалами СД у підгрупі «Дорослі» в актуальній часовій перспективі та ретроспективі; рис. 5. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка самими школярами за шкалами СД в актуальній часовій перспективі; рис. 6. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка дорослими за шкалами СД в актуальній часовій перспективі; рис. 7. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка дорослими за шкалами СД в ретроспективі; таблиця 1.2. Окремі сфери прояву та основний зміст кризового розвитку підлітків; таблиця 2.1. Результати лінгвістичної валідації україномовного варіанту «Семантичного диференціалу»; таблиця 2.3. Практичні рекомендації для допомоги українським школярам у переживанні криз в умовах війни.

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	прийняв виконане завдання
1	САВЕЛЮК Н.М., професор	18.03.2025	15.04.2025
2	САВЕЛЮК Н.М., професор	16.04.2025	29.04.2025
Нормок-ь	Стадник А.Г, доцент	30.05.2025	03.06.2025

7. Дата видачі завдання «25» лютого 2025 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проєкту (роботи)	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1	Узгодження теми та затвердження завдання на дипломний проєкт (роботу)	25.02.2025	
2	Збір матеріалу та вивчення літературних джерела дипломний проєкт (роботу)	01.03.2025	
3	Затвердження теми	15.03.2025	

4	Складання змісту	18.03.2025	
5	Виконання першого розділу	15.04.2025	
6	Виконання другого розділу	29.04.2025	
7	Виконання третього розділу	13.05.2025	
8	Формування висновків	23.05.2025	
9	Перевірка роботи керівником	27.05.2025	
10	Оформлення дипломного проєкту (роботи)	30.05.2025	
11	Нормоконтроль та перевірка на запозичення	03.06.2025	
12	Попередній захист дипломного проєкту(роботи)	05.06.2025	
13	Подання роботи на кафедру	06.06.2025	
14	Одержання відгуку та рецензії	07.06.2025	
15	Захист дипломної роботи	13.06.2025	

Студент(ка)

(підпис)

Олена МУРАВЬОВА

(прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

(підпис)

Наталія САВЕЛЮК

(прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Бакалаврська робота: 52 сторінок, 34 джерело, 7 рисунків, 3 таблиці

Об'єкт дослідження – особистість у період переживання кризи.

Предмет дослідження – психологічні особливості переживання кризи «семи років» та кризи підліткового віку українськими дітьми в умовах війни.

Мета дослідження – теоретичний аналіз підходів до понять «нормативна криза» і «ненормативна криза» у працях українських і зарубіжних учених та емпіричне дослідження специфіки переживання криз школярами в умовах війни в Україні.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз і синтез, узагальнення та систематизація теоретичних положень; емпіричні – писемне опитування із застосуванням адаптованого в Україні особистісного семантичного диференціалу та гугл-форм; методи математично-статистичної обробки – кількісний аналіз емпіричних даних із застосуванням непараметричного критерію U Манна-Вітні та за допомогою комп'ютерної програми SPSS (ver. 29).

У дослідженні здійснено теоретико-методологічних засадах вікової психології, психології кризових станів, теоріях нормативних вікових криз та концепціях впливу травматичного досвіду на особистість. Проведений аналіз та узагальнення вітчизняних та зарубіжних наукових джерел з проблематики психологічного розвитку дітей та підлітків в умовах війни. Емпірична база включає результати психологічної діагностики українських школярів, викладачів та батьків (216 респондентів) щодо їхнього емоційного стану та особливостей переживання нормативних криз у воєнний період.

КРИЗА, ВІК, НОРМАТИВНІ КРИЗИ, НЕНОРМАТИВНІ КРИЗИ

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНИХ І НЕНОРМАТИВНИХ КРИЗ ОСОБИСТОСТІ.....	13
1.1 Поняття «нормативних» і «ненормативних» криз у психології	13
1.2 Криза «семи років» і криза підліткового віку.....	16
1.3 Кризові переживання та їх специфіка у дітей та підлітків в умовах війни	22
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
2.1 Методи, методики та вибірка дослідження.....	26
2.2 Опис та інтерпретація результатів	32
2.3 Практичні рекомендації для допомоги українським школярам у переживанні криз в умовах війни.....	42
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	46
ДОДАТКИ.....	51
Додаток А.....	51

ВСТУП

Актуальність дослідження. Питання криз розвитку (як нормативних, так і ненормативних), зокрема криз семи років та підліткового віку, залишаються вкрай важливими для теоретичних та емпіричних досліджень.

Особистість трансформується протягом життя, і саме перехідні етапи є найскладнішими та найважливішими. Ці періоди розвитку, що переходять від еволюційного до "революційного" шляху, характеризуються гострішим і виразнішим відчуттям будь-яких змін.

Психологічна наука володіє ґрунтовними напрацюваннями у сфері вивчення феноменів вікових (зокрема, праці Л. Виготського, Е. Еріксона,) та життєвих, або ненормативних, криз (дослідження П. Горностая, Т. Титаренко), а також впливу екстремальних обставин на психіку людини. Попри це, проблематика специфіки перебігу та атипових проявів саме нормативних вікових криз в умовах тривалої воєнної агресії та пов'язаних з нею психотравмуючих чинників залишається недостатньо висвітленою. Українські школярі, що проходять через сензитивні періоди, такі як криза семи років (як криза саморегуляції та адаптації до освітнього середовища) та підліткова криза (період становлення ідентичності та переходу до дорослості), стикаються з безпрецедентними викликами, що суттєво позначаються на їхньому психоемоційному стані, світогляді та особистісному становленні [18].

Глибоке осмислення цих атипових особливостей переживання нормативних криз є безумовно важливим для формування та успішного впровадження дієвих програм психологічної підтримки, допомоги та супроводу, орієнтованих на збереження ментального здоров'я українських дітей та забезпечення їхнього гармонійного зростання в сучасних складних реаліях [18].

Виходячи з попередніх наукових напрацювань, ми стверджуємо, що в надзвичайно складних умовах війни нормативні та ненормативні кризи

особистості, особливо ще незрілої особистості дитини-школяра, набувають нових форм вираження та психологічного змісту.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз підходів до понять "нормативна криза" та "ненормативна криза" у працях українських і зарубіжних вчених, а також емпіричне дослідження специфіки переживання криз школярами в умовах війни в Україні.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати психологічний зміст життєвих (ненормативних) і вікових (нормативних) криз, зокрема, кризи «семи років» та кризи підліткового віку.

2. Емпірично дослідити особливості сприймання та самоосмислення першокласниками і підлітками власних образів за відповідними вербальними характеристиками (шкалами семантичного диференціалу).

3. Емпірично дослідити особливості осмислення дорослими (батьками та педагогами) образів «типового першокласника» та «типового підлітка» в умовах війни та в ретроспективі довоєнного часу («10-15 років тому»).

4. Порівняти всі відповідні образи за підгрупами («Першокласники», «Підлітки», «Дорослі (батьки та педагоги)»), а також за часовими перспективами («Зараз» і «10-15 років тому»).

5. На основі теоретичних результатів та даних емпіричного дослідження розробити практичні психологічні поради.

Об'єкт дослідження – особистість у період переживання кризи.

Предмет дослідження – психологічні особливості переживання кризи «семи років» та кризи підліткового віку українськими дітьми в умовах війни.

Теоретичні основи дослідження:

Явища вікових та життєвих криз вивчали численні зарубіжні й українські психологи: Л. Виготський, О. Донченко, Я. Неверович, П. Горностай, Е. Еріксон, Б. Лазаренко, Л. Лепіхова, В. Сатир, Т. Титаренко, З. Фройд, С. Холл та інші.

Криза (дослівний переклад з гр. *krisis* – "поворотний пункт", "рішення") – це перехідний етап у житті людини, що будується на основі нових запитань та проблем, причому індивід не має змоги закрити цей життєвий запит звичними способами та звичними темпами. Інакше кажучи, криза – це перетин минулого та нового досвіду [17, с. 34].

У психології найчастіше диференціюють нормативні та ненормативні кризи.

Нормативною кризою називають перетин і перехід з одного в інший віковий етап, тобто мова йде про вікову кризу [18].

Ненормативні кризи – це кризи, зумовлені побутовими, соціальними та економічними чинниками в житті людини. Такі кризи ще називають життєвими. Життєву кризу описували та вивчали: П. Горностай, В. Моргун, Т. Титаренко, Н. Ткачева та ін. Життєві кризи можна вважати феноменом унікального внутрішнього світу особистості. За своєю суттю, ненормативна криза – це теж перехідний період, під час якого світогляд і життєва роль людини істотно змінюються [18, 21]

Ще один аспект нашого дослідження охоплює не менш, або навіть ще більш значущу підліткову кризу – період, коли завершується дитинство, й особистість переходить до етапу дорослості. На цьому етапі вона здійснює перебудову своїх цінностей, своїх ставлень до інших людей. Цю вагому кризу досліджували чимало вчених: І. Булах, Л. Виготський, Е. Еріксон, Г. Костюк, А. Мудрик, М. Неймарк, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, В. Степанов, Т. Титаренко, Д. Фельдштейн та ін. [3, 18].

Методи дослідження:

1) теоретичні – аналіз і синтез, узагальнення та систематизація теоретичних положень;

2) емпіричні – писемне опитування із застосуванням адаптованого в Україні особистісного семантичного диференціалу та гугл-форм;

3) методи математично-статистичної обробки – кількісний аналіз емпіричних даних із застосуванням непараметричного критерію U Манна-Вітні

та за допомогою комп'ютерної програми SPSS (ver. 29).

Організація дослідження:

Перший етап – на цьому етапі здійснювався глибинний аналіз наукової літератури для розкриття психологічного змісту життєвих (ненормативних) і вікових (нормативних) криз. Особливу увагу було приділено теоретичному осмисленню специфіки кризи «семи років» та кризи підліткового віку, їхніх проявів та впливу на особистість в умовах соціальних потрясінь, зокрема війни. Були проаналізовані концепції провідних вітчизняних та зарубіжних психологів щодо сутності кризових періодів, механізмів їхнього перебігу та подолання.

Другий етап – емпіричний, цей етап був присвячений підготовці та безпосередньому проведенню емпіричної частини дослідження. У дослідженні назагал взяли участь 216 респондентів. Вибірка була розподілена на такі групи:

Першокласники: 33 учні віком 6-7 років.

Підлітки: 37 учнів віком 12-16 років.

Дорослі: 146 осіб, з яких 40 є педагогами та 106 – батьками. Дорослі групи формувалися окремо для батьків/педагогів першокласників та батьків/педагогів підлітків. Середній вік усіх учасників дослідження склав 32,5 роки. За статевим розподілом: 163 (75,5 %) жінки (дівчата) та 53 (24,5 %) чоловіки (хлопці). Географічно дослідження охопило респондентів з Запорізької, Дніпропетровської, Львівської та Київської областей України.

Збір емпіричних даних здійснювався шляхом опитування, яке є одним з провідних психологічних методів, що дозволяє отримати необхідну інформацію через постановку конкретних запитань та активну взаємодію з респондентами. Ключовим інструментом дослідження став адаптований Метод семантичного диференціалу (СД), розроблений відомими американськими вченими на чолі з Ч. Осгудом. СД, що є різновидом семантичної рейтингової шкали, виступив стандартною технікою шкалювання, широко застосовуваною у психології, соціології та інших науках. Адаптована версія СД включала 12 дихотомічних шкал, що складаються з 24 прикметників-антонімів.

Учасникам дослідження надавалася детальна інструкція щодо роботи з

методом СД. Респонденти заповнювали відповідні запитання в онлайн-формах (Google Forms), користуючись парами прикметників. Система оцінювання передбачала 7-бальну шкалу (від 0 до 6), де:

0 – максимальна міра притаманності прикметника, розташованого ліворуч.

1 – достатня притаманність прикметника ліворуч.

2 – незначна притаманність прикметника ліворуч.

3 – невизначеність між двома прикметниками.

4 – незначна притаманність прикметника праворуч.

5 – достатня притаманність прикметника праворуч.

6 – максимальна міра притаманності прикметника, розташованого праворуч.

Респондентам рекомендувалося надавати першу відповідь, що спала на думку, уникаючи тривалих роздумів. Зміст запитань в онлайн-формах адаптувався залежно від підгрупи респондентів:

Для першокласників та підлітків було розроблено серію запитань, метою яких стало глибоке вивчення їхнього сприйняття себе та процесу самоосмислення. Ці запитання були ретельно підібрані для того, щоб виявити, як діти різного віку бачать власні образи, виходячи із заданих характеристик. Зокрема, ми прагнули зрозуміти, які риси вони вважають найбільш значущими, як вони оцінюють свої здібності та особливості, і як ці самооцінки формуються та змінюються в залежності від віку та життєвого досвіду.

Для дорослих (батьків та педагогів): досліджувалися особливості осмислення образів «типового першокласника» та «типового підлітка» як в умовах поточної ситуації («Зараз»), так і в ретроспективі довоєнного часу («10-15 років тому»).

Дослідження проводилося з дотриманням етичних принципів наукового пошуку, зокрема конфіденційності, анонімності та добровільності участі, з обов'язковим отриманням інформованої згоди від повнолітніх учасників та батьків/опікунів для неповнолітніх.

Третій етап – на цьому завершальному етапі здійснювалася комплексна обробка, аналіз та інтерпретація зібраних емпіричних даних з метою виявлення закономірностей та специфічних особливостей сприйняття та самоосмислення психологічних образів різними групами респондентів.

Кількісний аналіз даних, отриманих за допомогою шкал семантичного диференціалу, проводився із застосуванням сучасних методів математичної статистики. Це дозволило здійснити детальне порівняння всіх відповідних образів за визначеними підгрупами. Ми порівнювали самосприйняття першокласників та підлітків, а також образи, що формуються дорослими (батьками та педагогами). Окрім того, було проведено порівняльний аналіз образів «типового першокласника» та «типового підлітка» за часовими перспективами: їх осмислення дорослими в умовах війни («Зараз») та в ретроспективі довоєнного часу («10-15 років тому»). Для цього використовувалися U-критерій Манна-Уїтні для виявлення впливу різних факторів та їх взаємодії, а також кореляційний аналіз для встановлення взаємозв'язків між характеристиками образів.

Після всебічної обробки та статистичного аналізу, отримані результати піддавалися глибокій якісній інтерпретації з урахуванням теоретичних положень дослідження та сучасного контексту повномасштабної війни. Це дозволило не лише виявити, а й осмислити ненормативні особливості переживання нормативних криз українськими школярами в умовах воєнних дій та проаналізувати сприйняття цих змін дорослими. На основі проведеного аналізу та інтерпретації були сформульовані вичерпні висновки, що відповідають поставленим завданням дослідження, а також розроблені практичні рекомендації для психологів, педагогів та батьків.

Експериментальна база – у нашому дослідженні взяли участь 216 респондентів. До цієї групи увійшли 40 педагогів та 106 батьків, причому опитування проводилося окремо для тих, хто виховує або навчає першокласників, і тих, хто працює з підлітками. Також до вибірки були включені 33 першокласники (віком 6-7 років) та 37 підлітків (12-16 років).

Середній вік усіх учасників становив 32,5 роки. За статевим розподілом, більшість складала жінки (дівчата) — 163 особи (75,5%), тоді як чоловіки (хлопці) — 53 особи (24,5%). Дослідження охопило респондентів з різних регіонів України: Запорізької, Дніпропетровської, Львівської та Київської областей.

Апробація роботи та публікації. Матеріали роботи доповідалися на двох науково-практичних конференціях: Міжнародній (IV International Scientific and Practical Conference «Innovative Research and Perspectives of the Development of Science and Technology», January 29-31, 2024, Stockholm, Sweden) та Всеукраїнській (IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 22-23 лютого 2024, м. Суми). За результатами доповідей видано тези. У лютому–травні 2023 року перші (теоретичні) результати дослідження використовувалися під час реалізації польсько-українського проєкту «Зміцнення прихильності людей до волонтерства для біженців з України. Мотивація волонтерів та наміри волонтерства – роль психологічних та соціальних факторів» (за підтримки Фондації польської науки та спільно з SWPS Університетом соціальних і гуманітарних наук («Dla Ukrainy», PI-UA/2022/3. No1295-31, Польща, м. Варшава). Зайняте 3 місце у II турі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт в галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальності 053 Психологія у 2023/2024 роках.

Структура роботи. 52 сторінок, 34 джерело, 7 рисунків, 3 таблиці

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНИХ І НЕНОРМАТИВНИХ КРИЗ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття «нормативних» і «ненормативних» криз у психології

Криза – це трансформаційний період, що поєднує в собі виклики та можливості. Її успішне подолання сприяє зміцненню особистісного ядра та здатності долати труднощі [8]. Т. Титаренко у своїх працях визначає кризу як тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головних цілей та шляхів їх досягнення [3, с. 245]. Згідно з Т. Титаренко, усі існуючі підходи до вивчення кризових ситуацій можна поділити на дві основні категорії: нормативні (нормальні) кризи та ненормативні (аномальні) кризи [18].

Західна психологія традиційно асоціює термін «криза» з негативними явищами: ускладненнями, дискомфортом чи навіть синдромами, що сигналізують про несприятливий перебіг вікових змін. Однак, критичний період розвитку може мати й інше значення. Він не обов'язково є травматичним, а, навпаки, може сприяти розвитку певних здібностей або властивостей особистості [13]. У цьому контексті термін «криза» стає синонімом «сенситивного періоду». Це означає, що в перехідний період, коли формуються нові якості, вони можуть наражатися на сильний фруструючий вплив. Цей вплив є загрозою для їхнього повноцінного формування [13, 18].

Термін «криза» трактувався вітчизняними та іноземними вченими з різних боків, несучи в собі два ключові підтексти. З одного боку, це відчуття загрози, надзвичайності та страху. З іншого — це поштовх до дій, що відкриває нові можливості [31, с. 216].

У дослідженнях екзистенційно-гуманістичного напрямку, такі вчені, як С. Гроф та А. Маслоу, стверджували, що криза є невід'ємним пунктом розвитку

людини. Вони також підкреслювали, що хоча період кризи може бути досить важким і тривалим, він водночас має великий еволюційний та терапевтичний потенціал. Це пов'язано з тим, що криза є складною, але природною частиною розвитку, яка може «вилікувати» різноманітні психоемоційні та психосоматичні розлади, а також сприяти вирішенню важливих життєвих питань [23, 18].

У сучасних психологічних дослідженнях спостерігається значний прогрес у вивченні особистісних криз, зокрема в аспекті їх психопрофілактики. Фундаментальними у цій галузі є праці Е. Ліндемманна, Г. Сельє та Е. Еріксона, які детально досліджували поняття стресу та кризи. Е. Еріксон, зокрема, розглядав кризу як нормативне явище, що неминуче виникає на кожному етапі життєвого циклу особистості внаслідок природних вікових змін [31].

Нормативна, або вікова криза — це закономірний етап, що відзначає завершення одного періоду психічного розвитку та перехід до наступного [7]. Такий перехід від однієї вікової стадії до іншої є настільки універсальним, що його називають «нормальною» або «нормативною» кризою, адже «немає людини, яка б не переживала такої кризи протягом життя, яка була б позбавлена необхідності дорослішати, зростати, старіти, наближуватись до життєвого фіналу» [12, с. 216].

Поняття «вікова криза» у психологічну термінологію ввів Л. Виготський для опису загальних змін в особистості, які часто відбуваються у процесі розвитку. Він виділяє такі основні характеристики кризових періодів [18]:

- Швидкі зміни, що відбуваються за короткий проміжок часу.
- Нечіткість меж кризи, що ускладнює визначення моменту її початку та завершення.
- Виникнення конфліктів з оточуючими, труднощів у вихованні дітей, а також відмови від звичних активностей, таких як навчання у школі.
- Наявність порушень розвитку, що проявляється як "висвітлення процесу смерті, колапсу, розпаду і розкладання речей, утворених на

попередній стадії" [19, с. 395].

На противагу віковим кризам, ненормативна, або життєва криза — це стан, що виникає внаслідок надзвичайно складних життєвих обставин і вимагає від людини дій, які часто перевищують її поточні можливості [7].

На відміну від нормативних криз, ненормативні кризи не пов'язані з певними етапами психічного розвитку чи завершенням життєвих відрізків. Вони виникають у критичних життєвих ситуаціях, коли людина зіштовхується з подіями, що раптово змінюють її звичне становище, спричинені соціально-економічними, сімейними чи іншими чинниками. Така криза, яку називають "життєвою кризою", не залежить від віку і проявляється у глибокій перебудові індивідуальної свідомості та поведінки [12, с. 216].

П. Горностаї зазначає, що головною причиною виникнення життєвих криз є перехід особистості від однієї життєвої ролі до іншої. Цей перехід супроводжується значними труднощами та перешкодами, які людина не завжди може ефективно подолати самотійно [31]. Життєві кризи можуть мати різну глибину: вони бувають поверхневими, помірними та глибокими [18].

Кризовий досвід у житті може набувати різних форм, залежно від типу особистості, її схильності до радикалізації, наявних енергетичних ресурсів, минулого досвіду та конкретних життєвих ситуацій [6]. Життєві ролі — це функції, які індивід безпосередньо виконує у сім'ї, професійному та соціальному середовищі. Життєві кризи виникають через труднощі у засвоєнні нових ролей, нездатність сприймати зміни в життєвих ролях або ж через складнощі у виконанні вже існуючих ролей [31].

Криза, як правило, є особистим випробуванням, що трапляється на життєвому шляху. Протягом свого життя людина зазнає фундаментальних змін: сенсотворчих, когнітивних, афективних та поведінкових. Саме тому для успішного подолання життєвої кризи особистість має задіяти всі наявні сили та можливості [18, 24].

1.2 . Криза «семи років» і криза підліткового віку

Весь період розвитку людини від народження і до смерті супроводжується різними віковими кризами. Першою такою критичною фазою є криза новонародженості, яку переживає кожна дитина. Вона виникає через те, що одразу після пологів дитина фізично відокремлюється від матері, і їй стає надзвичайно важко адаптуватися до нового світу [34].

Зазначений етап пов'язаний з кардинальною перебудовою всіх фізіологічних систем дитини: відбувається перехід до самостійного дихання, нової форми харчування та адаптація до прохолодного, світлого зовнішнього середовища. Це також знаменує перехід від суто біологічного до соціального типу розвитку, оскільки дитина починає взаємодіяти зі світом не лише інстинктивно, а й через соціальні контакти. Приблизно до кінця другого місяця життя з'являється "комплекс пожвавлення", де посмішка у відповідь на доброзичливий вираз обличчя дорослого стає першим соціальним жестом та психічним новоутворенням, що знаменує перехід від періоду новонародженості до немовлячого віку [11, 18].

Після кризи новонародженості настає криза 1 року, яка часто є надзвичайно складним періодом для батьків. Дитина стає вередливою, часто кричить, не відпускає маму та постійно акцентує на собі увагу. Це зумовлено тим, що в цьому віці малюк ще не може повноцінно спілкуватися та самостійно пересуватися [34].

Наступною є криза трьох років. У цей період дитина, як правило, починає говорити, у неї формується власне «Я», а також відбувається становлення особистості та самооцінки. В цей час відбувається психічне відокремлення від батьків, особливо від матері, і найлегшим способом вираження своїх переживань для малюків часто стає агресія [18, 34].

І, нарешті, криза «семи років» супроводжується втратою дитячої безпосередності. Діти цього віку починають чітко прагнути зайняти більш важливе місце в житті та виконувати нові завдання, пов'язані з навколишнім

середовищем. При спробах реалізувати це прагнення дитина вступає у своєрідний конфлікт із собою та зі своїм звичним способом життя [14, 18]. Під час цієї кризи у дитини закріплюється орієнтація на людей поза сім'єю, а також на більш дорослих осіб, таких як вихователі, вчителі, старші друзі тощо [14].

Дослідженням кризи «семи років» активно займався Л. Виготський, присвятивши їй статтю «7 років». У ній він описав та охарактеризував поведінку дітей відповідного віку, назвавши її «дивною», «неприродною», «невмотивованою». Л. Виготський зазначав, що на цьому етапі дитина втрачає «дитячість» і стає більш цілісною особистістю. Розвиток у цьому віці стає неподільним, а реакції дитини – імпульсивними, прямими та ситуативними [6, 18]. Ключовим аспектом кризи 7 років є криза саморегуляції. Дитина починає усвідомлено регулювати свою поведінку, керуючись правилами, нормами та внутрішніми імпульсами. Однак цей перехідний період часто супроводжується перебільшеними формами поведінки. Дитина ще не опанувала нових механізмів управління своїми почуттями та емоціями, не може їх стримувати або ефективно керувати ними. Втративши попередні, більш спонтанні форми поведінки, вона ще не набула адекватних нових. У цей період діти активно шукають нові способи задоволення своїх фізичних та духовних потреб, які були б прийнятними як для них самих, так і для їхнього соціального оточення [14, 18].

Е. Еріксон, відомий психолог, описує цей період як час, коли діти "прагнуть швидше знайти такі форми поведінки, які допомогли б їм ввести свої бажання та інтереси в соціально-прийнятні рамки". Він сформулював суть конфлікту цього віку як "ініціатива проти почуття провини". Діти активно проявляють ініціативу, досліджують світ, але при цьому можуть зіткнутися з почуттям провини, якщо їхні дії не відповідають очікуванням дорослих або соціальним нормам [14, 18].

Важливі складові кризи «семи років» [23]:

1. Дратівливість. Вона виникає як реакція на відчуття надмірного тиску з боку дорослих або через нереалізовані власні бажання. Ця дратівливість

також пов'язана з недостатнім усвідомленням дитиною самої себе, своїх прагнень. У взаємодії з батьками та іншими старшими людьми це може проявлятися як безхарактерність, беззаперечність, зухвалість і навіть грубість.

2. Негативізм. Це несприятлива, часто опозиційна реакція на будь-які прохання чи пропозиції дорослих.

3. Хитрощі. Дитина вдається до хитрощів, прагнучи уникнути небажаних ситуацій або приховати незручні події. Основна причина такої поведінки – бажання захиститися від небажаного впливу інших людей, найчастіше через страх покарання або гніву з боку дорослих.

4. Неслухняність. Це явище, що прогресує під час кризи "семи років". Спочатку неслухняність може бути спонтанною, але згодом вона набуває постійного характеру і перетворюється на свідоме невиконання вимог та прохань. Вона стає засобом для досягнення дитиною власних бажань і цілей. Це явище здебільшого є гендерно-залежним: у хлопчиків її прояви відносно низькі до 5 років, але зростають до 7 років, тоді як у дівчат, навпаки, спостерігається зростання до 5 років, після чого неслухняність "затихає".

5. Лінощі. Означають повну або часткову відсутність бажання досягати будь-яких цілей чи виконувати дії. Навіть якщо поставлена мета вимагає мінімальних зусиль, дитина може ігнорувати її просто через лінощі.

6. Недбалість. Проявляється як певна вибірковість особистості, що виражається в забудькуватості, неувважному ставленні до предметів та загальній неувважності. Діти ігнорують потреби та інтереси оточуючих і не вміють організувати власну життєдіяльність.

7. Хвастощі означають прагнення спотворити дійсність, тобто перебільшення власних вимог та можливостей [18].

У віці 6-7 років дитина починає усвідомлювати власні переживання, які з часом набувають для неї певного значення завдяки їх узагальненню (інтелектуалізації афекту). Будь-яка реакція дорослого сприймається дитиною як позитивна чи негативна оцінка, як добре чи погане ставлення до неї з боку дорослого або однолітків [9].

Українська дослідниця О. Смирнова докладно вивчала період кризи "семи років" і виокремила три основні фази її розвитку [28, с. 142]:

Докритична фаза — етап формування передумов кризи. На цьому етапі діти наслідують поведінку та вчинки батьків і старших авторитетних осіб. Типовими симптомами є вибагливість, непослух та кривляння. Дитина може досягати своїх цілей шляхом конфліктів та ігнорування [18, 21].

Критична фаза — безпосереднє розгортання кризи, період значних змін у дитині. Саме тоді дитина переживає широкий спектр емоцій та відчуває значні психічні й фізичні зміни. Характерними ознаками цієї фази є психомоторне збудження, заїкання, кривляння, вибагливість та інші прояви [18, 21].

Посткритична фаза — період подолання кризи, коли дитина вже адаптувалася до змін у власному житті. Для цієї фази характерні впевненість, показова демонстрація своєї "дорослості", прояв самостійності та надмірні примхи [18, 21].

Нормативна підліткова криза за своїм психологічним змістом і перебігом суттєво відрізняється від попередніх криз дитинства. Вона вважається найважчою і тривалішою, оскільки поєднується з появою потреби особистості у вирішенні кризи власної ідентичності [10, с. 47].

Підлітковий вік, перш за все, характеризується непередбачуваністю в діях і поведінці. Дослідження особистості підлітка розкриває світ контрастів і постійних змін — як у фізичному розвитку, так і в манері поводитися [6, 18].

Багато науковців пояснюють складність підліткового періоду тим, що діти в цьому віці вже вийшли з дитинства, але ще не вступили в доросле життя. Ця унікальна перехідна фаза також тісно пов'язана зі статевим дозріванням, що додає ще більше викликів і змін [6].

Психологічну кризу підліткового віку активно досліджували як українські, так і зарубіжні вчені, зокрема І. Булах, Е. Еріксон, Г. Костюк, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, Т. Титаренко та інші. Цей період знаменує перехід від дитинства до дорослості, коли підліток починає перебудовувати свої стосунки з оточенням, а також засвоювати та сприймати нові норми поведінки [18, 29].

Основними ознаками підліткової кризи є [4, с. 9]:

- Прагнення до незалежності.
- Нестабільний емоційний стан.
- Упертість, норовливість та конфліктність.
- Протест проти батьківської уваги.
- Негативізм.
- Статеве дозрівання.

Зниження продуктивності в діяльності. У віковій психології існує чимало періодизацій підліткової кризи. Наприклад, німецький психолог Е. Шпрангер визначає межі цієї кризи в рамках юнацького віку для дівчат та хлопців по-різному: для дівчат це 13-19 років, а для хлопців – 14-22 роки. В рамках цієї класифікації саме підлітковий вік, на думку Е. Шпрангера, обмежується 14-17 роками [321, с. 148].

Е. Еріксон характеризував кризу підліткового віку як кризу ідентичності, вважаючи процес формування ідентичності основною метою цього періоду. Ідентичність формується внаслідок невизначеності дитячого «Я-образу». Згідно з його теорією, підлітковий вік є часом активного становлення особистості. Еріксон також вважав, що успішне подолання цього періоду може призвести до сильного почуття незалежності та самоповаги [10, с. 47].

Сучасна українська психологиня Н. Максимова виокремлює такі кризові стани в підлітковому віці:

1. Філософська інтоксикація: інтенсивна інтелектуальна діяльність, спрямована на самостійне розв'язання "вічних" проблем, таких як сенс життя та призначення людства.
2. Криза втрати сенсу життя: супроводжується висновками про безглуздість життя взагалі, що підвищує ризик підліткового суїциду.
3. Афективно-шокові реакції: виникають у відповідь на зовнішню психотравмуючу ситуацію (наприклад, напад бандитів, смерть родичів). Вони, як правило, тривають недовго, але можуть спричинити реактивну депресію [11].

Ю. Шайгородський у своїй статті «Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей» [31] систематизує основні сфери прояву кризового розвитку підлітків (табл. 1) [32, с. 152].

Таблиця 1.2

Окремі сфери прояву та основний зміст кризового розвитку підлітків

Сфери прояву кризового розвитку	Основний зміст і можливі наслідки
<i>Психологічна криза</i>	Результат жорсткої конкуренції між підлітками – перевага в якійсь сфері стосунків може призвести до появи стану тривоги, непевності і, зрештою, до зміни психологічних настановлень.
<i>Інтелектуальна криза</i>	Невідповідність між інтелектуальним рівнем підлітка і вимогами, які висуваються навчальними закладами, – може виникнути почуття інтелектуальної неповноцінності.
<i>Криза, пов'язана з фізичними даними</i>	Комплекс неповноцінності розвивається на основі фізичних даних, особливо якщо вони не відповідають вимогам підлітка до оформлення зовнішності – може призвести до сором'язливості, страждань, усамітнення.
<i>Сексуальна криза</i>	Сила біологічних спонук, тиск певних соціальних табу щодо сексуальності, нерозділеність першого кохання можуть змінити ціннісну картину світу підлітка.
<i>Сімейна криза</i>	Непорозуміння між дітьми і батьками, кожна проблема, що порушує звичайне життя сім'ї, тяжко переживається підлітком; підлітки часто звинувачують батьків у своїх хибах – може

	виникнути почуття відчуження між близькими людьми.
<i>Криза цінностей</i>	Зміна системи цінностей може призвести до ціннісного вакууму, у якому розвиваються підлітки, котрі гостро відчують тягар суперечностей між сформованими цінностями дорослих і власними цінностями, які ще формуються.

Досить часто під час підліткової кризи дитина починає проявляти девіантну поведінку та надмірну агресивність. Підлітковий період розвитку є тим періодом, коли особистість входить у світ соціальної діяльності та насиченості культур. Це період, коли здійснюється багато перетворень як в організмі, так і у психіці [29].

1.3 . Кризові стани особистості та їх специфіка у дітей в умовах війни

Війна є трагічною та надзвичайною подією в житті кожної людини, проте саме діти є однією з найбільш уразливих груп, що страждають від екстремальних ситуацій. Всупереч поширеним стереотипам, діти гостро усвідомлюють події, які руйнують стабільність, надійність та безпеку їхнього оточення. Військові дії значно порушують нормальне життя дітей, насамперед в емоційному плані. Діти страждають від кризових ситуацій подвійно: вони відчують реальну загрозу, яку несуть аномальні події, і водночас переживають посилені тривогу, страх, розпач. На жаль, ці переживання дорослими часто не тільки не нівелюються, а й посилюються, оскільки батьки та вчителі нерідко самі не знають, як адекватно реагувати на аналогічні психотравмуючі ситуації [18, 19].

Стресові переживання у дітей проявляються по-різному, залежно від їхнього віку. Так, діти 6-7 років вже розуміють події, що відбуваються, тому

їхньою першою реакцією може бути агресія, яка може спрямовуватися на себе чи оточуючих, проявляючись свідомо чи несвідомо. Однак агресія — це не єдиний варіант реакції на стрес. В окремих випадках дитина може "впасти у ступор", "замкнутися в собі" тощо. У більшості дітей на тлі військових дій підвищується загальна тривожність, що призводить до порушення сну та інших психофізіологічних проблем [18, 33].

На думку вчених, психічні порушення є нормальною реакцією людини на ненормальні — травмуючі події. Наслідки війни у дітей можуть бути як довготривалими, так і короткотривалими. Результати впливу воєнних дій на психіку дитини 6-7 років, а також підліткового віку, можуть бути цілком відмінними: поведінкові, дисоціативні розлади, тривога, фобії тощо [18, 33].

Під час військових дій підлітки, як і всі дорослі, відчують умови "виживання", внаслідок чого відбувається послаблення "психічного тону" та втрата життєвої "емоційної енергії". Це питання досліджували, зокрема, Т. Асінгеров і Л. Гапоненко [30]. Вони з'ясували, що опорою підлітку для адаптації в умовах війни слугує резильєнтність. Варто зазначити, що на сьогодні резильєнтність розглядається як "ефективна модель відновлення та розвитку особистості в складних життєвих ситуаціях, що набуває великого значення через необхідність постійної протидії дистресам, пов'язаним із актуальними соціально-економічними проблемами, зокрема, життям в умовах пандемії, соціально-політичних конфліктів, загостренням економічних проблем у державі в умовах війни, тривоги тощо" (М. Савчин, В. Федорчук, Л. Гапоненко [29, с. 304]. Зазначені вчені у своїх дослідженнях також враховували теорію амбівалентних схем емоційного реагування, авторами якої є Л. Гапоненко, М. Тріпак, В. Федорчук, О. Чаркін [2, 18].

В умовах війни підлітки часто вдаються до емоційних способів боротьби зі стресом, оскільки загострення емоційних властивостей є їхньою характерною рисою. Всі реакції є спробою адаптації підлітків до ненормальних умов, в яких звичні реакції та механізми можуть бути неефективними [25, 21]. Підлітки під час війни здебільшого реагують на кризові ситуації протестом. Це може

проявлятися як символічний вихід з екстремальних ситуацій. Однак у цьому віці індивідуальний стиль подолання впливів екстремальних ситуацій може бути ще не сформований, а набір копінг-стратегій часто обмежується доступними умовами війни та стратегіями, запропонованими навколишніми реаліями [18, 25, 21].

У період війни підлітки опиняються на критичному етапі свого розвитку. Їхня поведінка може легко змінитися: вони або почнуть активно пристосовуватися до нових умов, проявляючи стійкість, або ж, без належної підтримки, підуть шляхом неконструктивної поведінки. Саме через це своєчасна зовнішня підтримка є дуже важливою, оскільки це не просто психологічна допомога, а допомога в майбутньому житті. Важливо пам'ятати, що наслідки екстремальних умов можуть датися взнаки з часом, впливаючи на їхнє майбутнє [25, 21].

Портрет травмованого підлітка включає [25, 21]:

- глибоке горе;
- свідоме почуття сорому чи провини;
- замикання в собі та саможаління;
- зміни у стосунках з іншими людьми;
- деструктивна поведінка;
- уникнення контактів;
- агресія;
- зміни у світогляді.

Висновки до розділу 1

Криза — це перехідний етап від одного стану до іншого, що завжди супроводжується різноманітними труднощами й проблемами. Розрізняють два основні типи криз: нормативні (вікові) та ненормативні (життєві). Нормативна криза виникає із завершенням певного етапу психологічного розвитку та переходом до нового вікового періоду. Натомість, ненормативні, або життєві

кризи, спричинені складними життєвими обставинами, які вимагають від людини дій, що виходять за межі її поточних можливостей [18].

Однією з ключових нормативних криз є криза "семи років", яка супроводжується миттєвою втратою дитячої безпосередності. У цей період у психологічному та особистісному розвитку дітей чітко простежується прагнення зайняти більш важливе місце в житті та виконувати нові завдання для свого оточення [18]. Українська вчена О. Смирнова виокремила три основні фази розвитку цієї кризи:

1. Докритична фаза — етап формування передумов кризи.
2. Критична фаза — безпосереднє розгортання кризи.
3. Посткритична фаза — успішний вихід з кризи.

Підліткова криза — це період переходу від дитинства до дорослого життя. У цей час підлітки починають перебудовувати свої стосунки з оточуючими, а також сприймати та засвоювати нові норми поведінки. Дослідженнями підліткової кризи займалися такі відомі вчені, як І. Булах, Е. Еріксон, Г. Костюк, Ф. Райс, Х. Ремшмідт, Т. Титаренко та інші [18].

В умовах війни діти та підлітки переживають унікальні виклики. Діти віком 6-7 років вже здатні розуміти події, що відбуваються, і їхньою першою реакцією може бути агресія, яка може бути спрямована як на себе, так і на інших, проявляючись свідомо чи несвідомо. У більшості дітей загальна тривожність посилюється, що призводить до порушення сну та інших психофізіологічних проблем. Важливо розуміти, що психічні розлади є нормальною реакцією на травмуючі події. Наслідки війни для дітей можуть бути як довгостроковими, так і короткостроковими. Підлітки, як і дорослі, під час військових дій живуть в умовах "виживання", що призводить до послаблення їхнього психічного тону та втрати важливої емоційної енергії [18].

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Метод, методика та вибірка дослідження

З жовтня 2023 року по березень 2024 року було проведено емпіричне дослідження, сфокусоване на вивченні того, як дорослі сприймають дітей, які переживають або можуть переживати симптоми криз «семи років» та «підліткового віку». Ми розглядали образи типових «першокласників» та «підлітків» у двох часових вимірах: в сучасних умовах та 10 років тому. Такий часовий поділ був зумовлений необхідністю розмежувати періоди історії нашої країни «до початку військового конфлікту» та «після» [18].

Дослідження проводилося шляхом опитування учасників через Google-форму.

Основними запитаннями були: «Якими були типові першокласники/ці приблизно 10 років тому?»;

1. «Якими були типові підлітки приблизно 10 років тому?»;
2. «Яким/ю підлітком ви є сьогодні?»;
3. «Яким/ю є сучасний типовий підліток/ня?»;
4. «Яким/ю першокласником ви є сьогодні?»;
5. «Яким/ю є сучасний типовий першокласник/ця?».

Опитування є поширеним психологічним методом, що передбачає активну співпрацю психолога з респондентами. Його суть полягає у постановці конкретних запитань, відповіді на які надають досліднику необхідну інформацію [18]. У психологічних дослідженнях часто виникає потреба надати респондентам певні психологічні орієнтири. Це може бути реалізовано через питання, які одразу містять варіанти ймовірних відповідей – як закриті, так і напівзакриті. У нашому дослідженні також було вирішено надати учасникам орієнтири для відповідей, використовуючи шкали методу семантичного

диференціалу (СД) як характеристики особистості [18].

Метод семантичного диференціалу (СД) — це різновид семантичної рейтингової шкали, розроблений відомими американськими вченими на чолі з Ч. Е. Осгудом (Osgood, Suci, and Tannenbaum, 1957; Snider and Osgood, 1969). На сьогодні СД є стандартною технікою шкалювання та широко застосовується в психології, соціології, маркетингу та інших науках [1, 18].

Можливості застосування СД були підтверджені в численних дослідженнях. Наприклад, у 2007 році Б. К. Петерсон вивчив та продемонстрував можливості методики для визначення й характеризування поточного досвіду болю людини. За висновками вченого, СД оцінює та кількісно визначає різні аспекти болю — такі, як сила, інтенсивність, якість та інші, завдяки широкому набору відповідної інформації та розлогої палітри міжсуб'єктних порівнянь [1, 18].

У 2016 році група дослідників, серед яких був Х. Такахасі, довели можливості методики СД щодо оцінки розмірів "сприйняття розуму". Вчені стверджували, що ця методика валідно вимірює невербальні враження людини від певних подій, об'єктів тощо. Тобто, СД можна розглядати як спосіб інтуїтивної оцінки "сприйняття розуму" [1].

Українська дослідниця О. Дробот у 2018 році проаналізувала різні методики для дослідження свідомості та дійшла висновків, що саме СД є одним із найбільш адекватних для дослідження як змісту, так і структури свідомості особистості [1]. Інша українська вчена, О.М. Лозова, у 2022 році також проаналізувала даний психодіагностичний інструмент, на основі чого стверджує, що СД поєднує в собі психосоматику та психолінгвістику [1].

У таблиці 2.1 представлена остаточна змістовна та лінгвістична версія україномовного варіанту «Методу семантичного диференціалу», де підібрано оптимальну послідовність пар прикметників-антонімів:

Таблиця 2.1

Результати лінгвістичної валідації україномовного варіанту
«Семантичного диференціалу»

№ з/п	Оригінальний СД	Адаптована версія	Шкала	Примітка
1	Good-Bad	Хороший-поганий	Оцінка	Дослівний переклад було визнано прийнятним
2	Helpful-Unhelpful	Могутній-безсилий	Сила	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному конструктові та лінгвістичним особливостям носіїв української мови
3	Fast-Slow	Швидкий-повільний	Активність	Дослівний переклад було визнано прийнятним
4	Nice-Awful	Гарний потворний	Оцінка	Дослівний переклад було визнано прийнятним
5	Active-Pzassive	Активний-пасивний	Активність	Дослівний переклад було визнано прийнятним
6	Deep-Shallow	Великий-маленький	Сила	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному

				конструктові та лінгвістичним особливостям носіїв української мови
7	Exciting-Boring	Енергійний-млявий	Активність	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному конструктові та лінгвістичним особливостям носіїв української мови
8	Easy-Difficult	Безпроблемний-проблемний	Оцінка	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному конструктові та лінгвістичним особливостям носіїв української мови
9	Strong-Weak	Сильний-слабкий	Сила	Дослівний переклад було визнано прийнятним
10	Favorable-Unfavorable	Приємний-неприємний	Оцінка	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному конструктові та лінгвістичним

				особливостям носіїв української мови
11	Artistic-Scientific	Натхнений-байдужий	Активність	Визнана необхідність корегування для більшої відповідності теоретичному конструктові та лінгвістичним особливостям носіїв української мови
12	Powerful-Powerless	Потужний-кволий	Сила	Дослівний переклад було визнано прийнятним

Для збору даних використовувався адаптований метод семантичного диференціалу (СД), що включав 12 дихотомічних шкал, які склалися з 24 прикметників-антонімів: 1) Хороший-поганий; 2) Могутній-безсилий; 3) Швидкий-повільний; 4) Гарний-потворний; 5) Активний-пасивний; 6) Великий-маленький; 7) Енергійний-млявий; 8) Безпроблемний-проблемний; 9) Сильний-слабкий; 10) Приємний-неприємний; 11) Натхнений-байдужий; 12) Потужний-кволий [18].

Респондентам надавалася наступна детальна інструкція: «Будь ласка, дайте відповідь на запитання» (примітка: зміст запитання надавався залежно від підгрупи, про що буде згадано більш детально нижче, при описі гугл-форм), користуючись парами прикметників, вказаними в гугл-формі. Якщо Ви вважаєте, що для даного поняття максимальною мірою характерний прикметник, розташований ліворуч, натисніть у відповідному рядку цифру 0; якщо, на Вашу думку, мова йде про достатню притаманність прикметника, розташованого ліворуч, натисніть цифру 1 ліворуч від нуля; якщо ж оцінюваному Вами поняттю розташована ліворуч характеристика є властивою

незначною мірою, натисніть цифру 2 ліворуч від нуля. Якщо Ви більше схильєтеся до правого прикметника, закономірність аналогічна (6 – максимальна відповідність, 5 – достатня, 4 – незначна). Якщо Вам доволі важко визначитися між двома прикметниками, обирайте клітинку з цифрою 3 (проте намагайтеся уникати таких невизначених відповідей). Ваше завдання – дати відповідь на питання за всіма дванадцятьма парами прикметників. Намагайтеся довго не думати й надавати першу відповідь, що спала на думку" [18].

Емпіричне дослідження проводилося шляхом опитування учасників через Google-форми. Було розроблено шість різних форм, зміст яких залежав від цільової групи респондентів:

Для батьків і педагогів першокласників: «Якими були типові першокласники приблизно 10-15 років тому?»

Для батьків і педагогів підлітків: «Якими були типові підлітки приблизно 10-15 років тому?»

Для батьків і педагогів першокласників: «Якими є типові першокласники сьогодні?»

Для батьків і педагогів підлітків: «Якими є типові підлітки сьогодні?»

Для першокласників: «Яким першокласником ви є сьогодні?»

Для підлітків: «Яким підлітком ви є сьогодні?» [18].

Загалом у дослідженні взяли участь 216 осіб на засадах добровільної та поінформованої згоди. Серед них: 40 педагогів (вчителів початкових і середніх класів), 106 батьків (учнів різного віку), 33 першокласники (віком 6-7 років) та 37 підлітків (12-16 років). Середній вік усіх учасників становив 32,5 роки. За статевим розподілом: 163 (75,5%) жінки (дівчата) та 53 (24,5%) чоловіки (хлопці). Регіони дослідження охопили Запорізьку, Дніпропетровську, Львівську та Київську області.

Первинна кількісна обробка отриманих результатів та їх графічне представлення здійснювалися за допомогою пакету програм Microsoft Office (програми Excel), а подальший аналіз — за допомогою спеціалізованої комп'ютерної програми SPSS (версія 29).

2.2. Опис та інтерпретація отриманих результатів

З метою перевірки відповідності отриманих кількісних показників (індивідуальних оцінок за шкалами семантичного диференціалу – СД) нормальному розподілу даних, насамперед, було застосовано статистичний критерій однорідності Колмогорова-Смірнова. Оскільки визначені за допомогою програми SPSS значення критерію для всіх показників виявилися меншими за критичні (при $p \leq 0,05$), констатовано, що емпіричний розподіл даних істотно відрізняється від нормального. Тому надалі, для підтвердження або спростування прогнозованої наявності статистично значущих розбіжностей між оцінками різних образів у різних підгрупах та в аспекті різних часових перспектив, використовувався непараметричний U-критерій Манна-Уїтні. Цей критерій дає змогу перевіряти гіпотези про відмінність двох незалежних вибірок за рівнем вираженості тієї чи іншої ознаки.

При аналізі відмінностей між образами першокласників у свідомості самих дітей та відповідними образами у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива), статистично значущі відмінності спостерігаються лише за оцінками двох шкал СД:

1. Шкала 1 («Хороший/а / Поганий/а») – $U = 496,5$ при $p = 0,001$; $\bar{x}_1 = 0,94$ та $\bar{x}_2 = 1,92$. Таким чином, у «власних очах» першокласники є істотно більш «хорошими», аніж з точки зору дорослих – батьків і вчителів початкових класів. Виявлений факт пояснюємо типовою закономірністю розвитку самосвідомості в молодшому шкільному віці, коли самооцінка дітей, навіть незважаючи на переживання кризи «семи років», усе ще може залишатися завищеною, як і в попередньому віковому періоді (дошкільному).

2. Шкала 8 («Безпроблемний/а / Проблемний/а») – $U = 548,0$ при $p = 0,007$; $\bar{x}_1 = 1,91$ та $\bar{x}_2 = 2,71$. Отже, констатуємо, що дорослі вбачають дітей більш «проблемними», аніж вони – самі себе. Такий факт може пояснюватися аналогічно до вищенаведеного прикладу – тенденціями до дещо завищеної самооцінки у дітей, а також, імовірно, різними конотаціями розуміння поняття.

З усім тим, за всіма іншими шкалами особистісного СД статистично значущі відмінності між оцінками у зазначеному семантичному контексті порівняння не виявлено. Для зручності додаткового порівняльного аналізу отримані й усереднені кількісні дані візуалізовано у формі діаграми на рис. 1.:

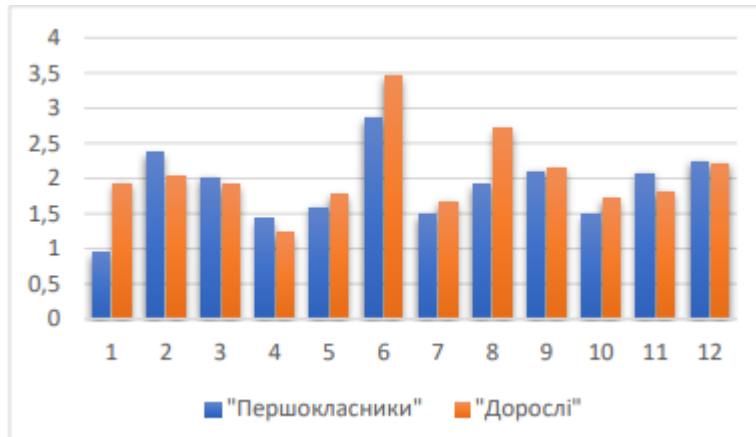

Рис. 1. Відмінності в оцінках за шкалами СД у підгрупах «Першокласники» та «Дорослі» в актуальній часовій перспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а».

Отже, з діаграми бачимо, що найбільшою мірою сучасні першокласники сприймаються (і у «власних очах», і їхніми батьками та педагогами) як «гарні» ($\bar{x} = 1,32$), «хороші» ($\bar{x} = 1,43$), «енергійні» ($\bar{x} = 1,58$), «приємні» ($\bar{x} = 1,60$), «натхненні» ($\bar{x} = 1,93$) та «швидкі» ($\bar{x} = 1,95$). Натомість найменш вираженою в цьому контексті доволі прогнозовано стала характеристика «великий/а» ($\bar{x} = 3,15$). Назагал констатуємо, що оцінка відповідного вікового періоду не відповідає кризовим параметрам (зокрема, підвищеної «проблемності»), хоча й дорослі в цілому оцінюють дітей як більш «проблемних», аніж вони – самі себе.

2. Відмінності між образами першокласників у свідомості дорослих в актуальній часовій перспективі («зараз») та ретроспективі («10-15 років тому»).

Констатуємо, що за всіма 12 шкалами СД в цьому контексті порівняння статистично значущих відмінностей між оцінками не виявлено. Для зручності візуалізуємо усереднені дані у формі діаграми на рис. 2:

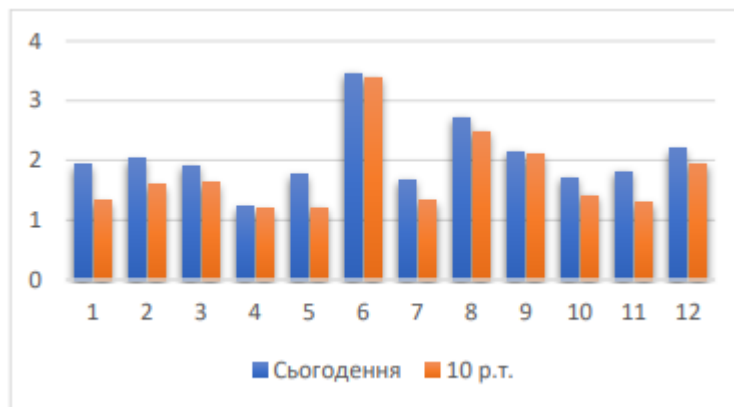

Рис. 2. Відмінності в оцінках образу першокласника за шкалами СД у підгрупі «Дорослі» в актуальній часовій перспективі та ретроспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а». Отже, діаграма наочно демонструє, що найбільшою мірою першокласники сприймаються батьками та педагогами і зараз, і в часовій перспективі «10-15 років тому», як «гарні» ($\bar{x}=1,20$), «активні» ($\bar{x}=1,49$) та «енергійні» ($\bar{x}=1,50$).

Назагал, у зв'язку з відсутністю статистично значущих розбіжностей між оцінками за всіма шкалами СД, констатуємо, що війна не змінила образ типового першокласника в очах дорослих. Натомість найменш вираженою в цьому контексті знову доволі прогнозовано стала характеристика «великий/а» ($\bar{x}=3,42$).

3. Відмінності між образами підлітків у свідомості самих підлітків та відповідними образами у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива).

Згідно з результатами статистичної обробки даних, отриманих у контексті двох відповідних семантичних диференціалів, статистично значущі відмінності спостерігаються за оцінками тільки двох шкал (кількісно – як і у порівняльному контексті щодо оцінювання першокласників, а проте самі шкали СД у цьому випадку інші):

1. Шкала 2 («Могутній/я / Безсилий/а») – $U = 306,0$ при $p = 0,001$; $\bar{x}_1 = 3,03$ і $\bar{x}_2 = 1,90$. Отже, у власних уявленнях підлітки є більш «безсилими», аніж з позиції дорослих. Виявлений факт пояснюємо типовими закономірностями розвитку в підлітковому віці – насамперед, пов'язаними із проявами кризи відповідного віку та, зокрема, «афекту неадекватності». Припускаємо, що, ймовірно, якщо дорослі сприймають «підліткове бунтарство» як прояви сили, то самі підлітки, вочевидь, прагнуть більших можливостей.

2. Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а») – $U = 391,0$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 2,92$ і $\bar{x}_2 = 2,23$. Дані засвідчують, що дорослі сприймають підлітків як значно «більших», аніж вони самі себе. Виявлений факт став доволі несподіваним і непрогнозованим, адже попередньо ми припускали, що, навпаки, підлітки вбачатимуть себе «більшими», порівняно з оцінками батьків і педагогів. Як один із варіантів пояснення такого факту – специфіка сучасного покоління «зетів», котрі ставлять до себе вищі вимоги, в тому числі, й щодо дорослішання. Знову візуалізуємо отримані узагальнені й усереднені дані у формі діаграми на рис. 3:

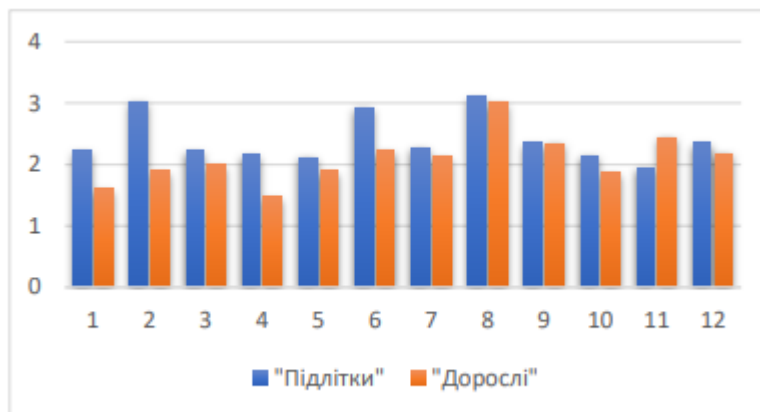

Рис. 3. Відмінності в оцінках за шкалами СД у підгрупах «Підлітки» та «Дорослі» в актуальній часовій перспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а».

Отже, як бачимо, образ підлітка і у свідомості самих представників відповідної вікової категорії, і у свідомості дорослих є найбільшою мірою «гарним» ($\bar{x}= 1,82$) та «хорошим» ($\bar{x}= 1,91$). З усім тим, найменш вираженою в цьому контексті стала характеристика «безпроблемні» ($\bar{x}= 3,11$). Інакше кажучи, спостерігаємо свого роду когнітивний дисонанс в оцінюванні: сучасні підлітки – «гарні» та «хороші» (позитивна морально-естетична оцінка), але, з усім тим, вони водночас доволі «проблемні». Це вказує на поділене усвідомлення присутності проявів кризи відповідного віку як самими підлітками, так і батьками та педагогами школярів відповідного віку.

4. Відмінності між образами підлітків у свідомості дорослих в актуальній часовій перспективі («зараз») та ретроспективі («10-15 років тому»). Констатуємо, що за всіма 12 шкалами СД в цьому контексті порівняння статистично значущих відмінностей між оцінками не виявлено. Знову для зручності порівняння візуалізуємо отримані й усереднені дані у формі діаграми на рис. 4:

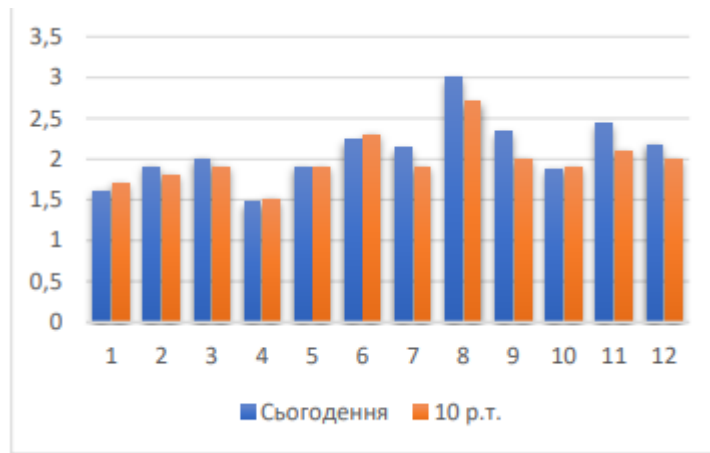

Рис. 4. Відмінності в оцінках образу підлітка за шкалами СД у підгрупі «Дорослі» в актуальній часовій перспективі та ретроспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а». Констатуємо, що в обох часових перспективах підлітки сприймаються дорослими, насамперед, як «гарні» ($\bar{x}=1,49$) та «хороші» ($\bar{x}=1,65$). І найменш вираженою в цьому контексті вже доволі прогнозовано стала характеристика «безпроблемні» ($\bar{x}= 2,85$).

Отже, спостерігаємо аналогічну (щодо попереднього порівняльного контексту) емпіричну картину: в «очах дорослих» підлітки і до війни, і під час повномасштабних бойових дій є доволі амбівалентною віковою категорією: вони (підлітки) водночас і «гарні», «хороші», й «проблемні».

5. Відмінності між образами першокласників у свідомості самих дітей та образами підлітків у свідомості самих підлітків (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, статистично значущі відмінності тут спостерігаються за оцінками одразу чотирьох шкал:

1. Шкала 1 («Хороший/а / Поганий/а») – $U = 899,5$ при $p < 0,001$; $\bar{x}_1 = 0,94$ та $\bar{x}_2 = 2,22$.

2. Шкала 2 («Могутній/я / Безсилий/а») – $U = 790,0$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 2,36$

і $\bar{x}_2 = 3,03$.

3. Шкала 7 («Енергійний/а / Млявий/а») – $U = 774,5$ при $p = 0,05$; $\bar{x}_1 = 1,48$ і $\bar{x}_2 = 2,27$.

4. Шкала 8 («Безпроблемний/а / Проблемний/а») – $U = 843,5$ при $p = 0,005$; $\bar{x}_1 = 1,91$ і $\bar{x}_2 = 3,11$.

Констатуємо, що першокласники сприймають самих себе як більш «хороших», «могутніх», «енергійних» і «безпроблемних», порівняно з підлітками. Зазначені факти пояснюємо віковими закономірностями розвитку особистості – її самосвідомості назагал і самооцінки зокрема. Натомість відмінності за «силовою» шкалою («могутній/а») та шкалою активності («енергійний/а») пояснюємо психофізіологічними аспектами дорослішання.

Візуалізовуємо отримані й усереднені дані у формі діаграми на рис. 5:

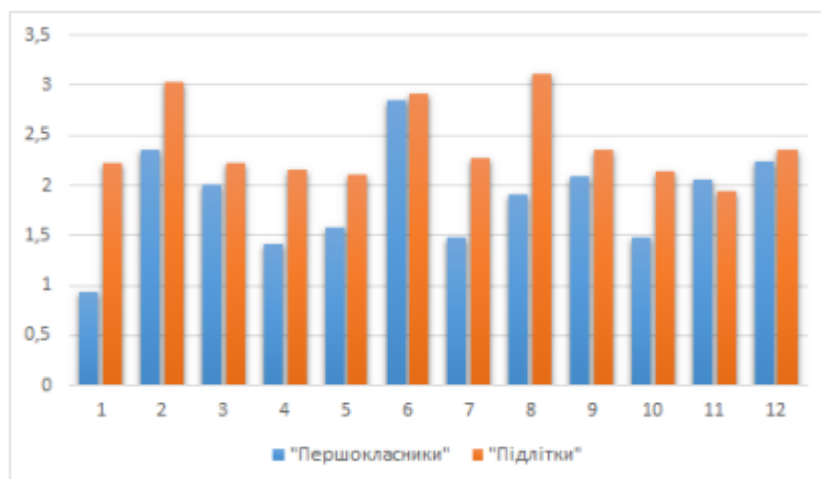

Рис. 5. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка самими школярами за шкалами СД в актуальній часовій перспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а». Отже, незважаючи на істотні вікові відмінності, й першокласники, і підлітки сприймають самих себе,

насамперед, як «хороших» ($\bar{x}=1,58$), «гарних» ($\bar{x}=1,79$) і «приємних» ($\bar{x}=1,81$). Це є глобальною морально-естетичною характеристикою, що, на нашу думку, засвідчує загальне бажання школярів різного віку подібатися навколишнім людям і бути прийнятими іншими. Натомість найменш вираженою виявилася характеристика «великий/а» ($\bar{x}=2,89$).

6. Відмінності між образами першокласників та образами підлітків у свідомості дорослих (актуальна часова перспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, статистично значущі відмінності в цьому контексті спостерігаються за оцінками тільки двох шкал:

1. Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а») – $U = 439,0$ при $p = 0,002$; $\bar{x}_1 = 3,45$ і $\bar{x}_2 = 2,23$. Отже, підлітки у сприйманні дорослих є значно «більшими», порівняно з першокласниками. Це розглядаємо як емпіричне підтвердження відповідального ставлення респондентів до дослідження, адже підлітки насправду є «більшими» за різними параметрами: як фізичними, так і психологічними.

2. Шкала 11 ««Натхненний/а / Байдужий/а» – $U = 954,5$ при $p = 0,02$; $\bar{x}_1 = 1,80$ і $\bar{x}_2 = 2,43$. Таким чином, підлітки сприймаються як істотно більш «байдужі», порівняно з першокласниками. Такий факт інтерпретуємо переживаннями кризи підліткового віку та її зовнішнього сприйняття дорослими. Констатуємо, що підлітки лише зовні можуть видаватися «байдужими», тоді як внутрішньо вони насправді переживають цілий «буревій емоцій».

Візуалізуємо отримані й усереднені дані у формі діаграми на рис. 6:

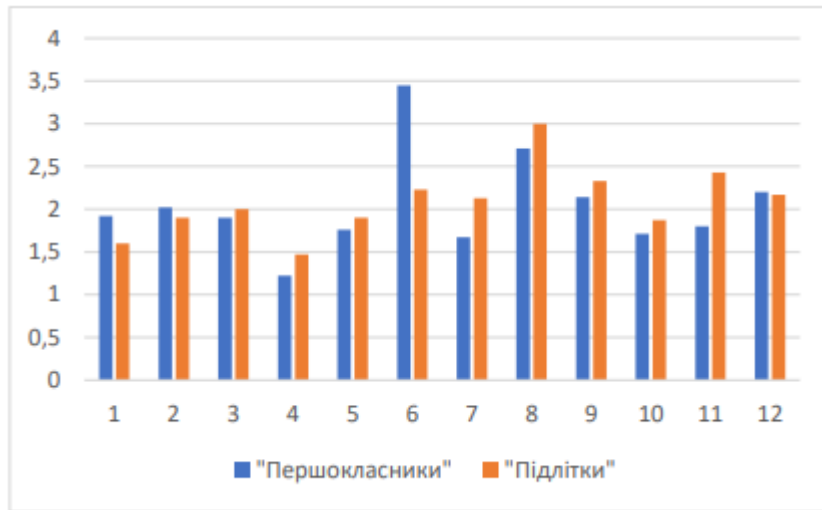

Рис. 6. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка дорослими за шкалами СД в актуальній часовій перспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а».

Отже, найбільшою мірою сучасні й першокласники, і підлітки сприймаються батьками та педагогами як «гарні» ($\bar{x}=1,35$), «хороші» ($\bar{x}=1,76$) та «приємні» ($\bar{x} =1,79$). Натомість найменш вираженими стали узагальнені характеристики «безпроблемний/а» ($\bar{x}= 2,86$) та «великий/а» ($\bar{x}= 2,84$). Інакше кажучи, дорослі сприймають школярів відповідного віку як таких, котрі ще не є достатньо «великими» (дорослими) і тому можуть створювати певні «проблеми».

7. Відмінності між образами першокласників та образами підлітків у свідомості дорослих (ретроспектива). Згідно з результатами статистичної обробки даних, статистично значущі відмінності спостерігаються за оцінками тільки двох шкал (все – аналогічно до попереднього порівняльного контексту):

1. Шкала 6 («Великий/а / Маленький/а») – $U = 954,5$ при $p = 0,02$; $\bar{x}_1 =$

3,38 і $\bar{x}_2 = 2,3$. 2. Шкала 11 («Натхненний/а / Байдужий/а») – $U = 727,5$ при $p = 0,03$; $\bar{x}_1 = 1,29$ і $\bar{x}_2 = 2,10$. Таким чином, як можемо констатувати, війна не змінила загальні тенденції сприймання дорослими першокласників і підлітків: другі «в очах» батьків і педагогів так само виглядають «більшими» й, водночас, більш «байдужими» (і до війни, і в умовах воєнного стану). Візуалізовуємо отримані й усереднені дані у формі діаграми на рис. 7:

Рис. 7. Відмінності в оцінках образів першокласника та підлітка дорослими за шкалами СД в ретроспективі

Примітка: 1 – шкала «Хороший/а / Поганий/а», 2 – «Могутній/я / Безсилий/а», 3 – «Швидкий/а / Повільний/а», 4 – «Гарний/а / Потворний/а», 5 – «Активний/а / Пасивний/а», 6 – «Великий/а / Маленький/а», 7 – «Енергійний/а / Млявий/а», 8 – «Безпроблемний/а / Проблемний/а», 9 – «Сильний/а / Слабкий/а», 10 – «Приємний/а / Неприємний/а», 11 – «Натхненний/а / Байдужий/а» та 12 – «Потужний/а / Кволий/а».

Як бачимо, найбільшою мірою сучасні й першокласники, і підлітки сприймаються батьками та педагогами «10-15 років тому» (як і «зараз»), як «гарні» ($\bar{x} = 1,34$) та «хороші» ($\bar{x} = 1,51$), а найменшою мірою – як «великі» ($\bar{x} = 2,86$) та «безпроблемні» ($\bar{x} = 2,59$). Інакше кажучи, в «очах» дорослих початок війни істотною мірою не вплинув на сприймання міри потенційної кризовості (зокрема, в напрямку її збільшення) зазначених вікових періодів.

2.3 Практичні рекомендації для допомоги українським школярам у переживанні криз в умовах війни

Українські школярі сьогодні стикаються з важкими викликами, переживаючи нормативні та ненормативні кризи під час повномасштабної війни. Це травмує їх, а також створює нові особливості їх психічного та емоційного стану. Розуміння нормативних та ненормативних аспектів переживання криз є дуже важливими для оточуючих.

Метою цих рекомендацій є надання інструментів, які допоможуть підтримати психічне здоров'я школярів в цей складний період. Рекомендації, які наведено в таблиці структуровані за цільовими аудиторіями: психологи та соціальні педагоги, вчителі та класні керівники, батьки та опікуни.

Таблиця 2.3

Практичні рекомендації для допомоги українським школярам у переживанні криз в умовах війни

Цільова аудиторія	Рекомендації
Для психологів та соціальних педагогів	Регулярний скринінг психоемоційного стану школярів за допомогою анонімних опитувальників та індивідуальних бесід. Раннє виявлення ознак дистресу, тривожності, депресивних станів, травматичних переживань. Акцентування уваги на змінах у поведінці, успішності та соціальних взаєминах.
	Організація груп підтримки та довіри, що забезпечують простір для вільного висловлення емоцій та переживань без осуду. Формати: ігрові сесії (молодші школярі), дискусійні клуби (старші учні).
Для вчителів та класних керівників	Створюйте умови для спілкування та співпраці між учнями. Залучайте їх до спільних проєктів, що

	сприятиме відновленню соціальних зв'язків та відчуття спільноти.
	Адаптуйте навчальні програми та систему оцінювання. Враховуйте можливі труднощі з концентрацією уваги, пам'яттю та мотивацією у школярів, які переживають стрес.
	Максимально підтримуйте розпорядок дня, чіткі правила та очікування. Це сприятиме відновленню відчуття стабільності та безпеки у дітей, наскільки це можливо в умовах війни.
	Регулярно проводьте семінари та тренінги для педагогів щодо ознак психологічної травми, стресу та кризових станів у дітей.
Для Батьків та опікунів	Заохочуйте дітей до висловлення своїх почуттів та переживань. Створюйте атмосферу довіри, де дитина відчуває, що її розуміють і підтримують.
	Пояснюйте дітям, що відчувати страх, гнів, смуток у поточній ситуації – це нормально. Наголошуйте, що ці почуття з часом зміняться.
	Не соромтеся звертатися до психологів, психіатрів або соціальних працівників, якщо помітні стійкі зміни у поведінці дитини, порушення сну, апетиту, часті спалахи гніву або апатія.

ВИСНОВКИ

1. У роботі теоретично проаналізовано сутність життєвих і вікових криз, зокрема, кризи «семи років» та кризи підліткового віку. Визначено, що криза – це перехідний етап від одного стану, періоду до іншого, який супроводжуються різноманітними труднощами та проблемами. Криза нормативна, або вікова криза – це криза, що виникає разом із завершенням повного етапу психічного розвитку і переходом до наступного вікового етапу. Криза ненормативна, або життєва криза – це криза, яка виникає унаслідок важких умов життя і яка вимагає від людини конкретних дій, що інколи виходять за межі її поточних можливостей.

2. На основі емпіричного дослідження вивчено специфіку нормативних криз та їх ненормативних проявів в умовах війни в Україні – насамперед, особливості сприйняття дорослими респондентами образів «типового першокласника» та «типового підлітка» як реальних або потенційних суб'єктів переживання відповідних вікових криз.

3. За результатами емпіричного дослідження констатовано, що батьки та вчителі вбачають окреслені зміни дітей цього віку в умовах війни як, з одного боку, позитивні (розкрито образи дітей як більш «могутніх», «великих», «приємних» і «натхнених»). При цьому також констатовано й чисельні негативні трансформації (в уявленнях дорослих «типові першокласники» стали водночас більш «поганими», «повільними», «потворними», «пасивними», «млявими» та «проблемними»). Також з'ясовано суперечливу динаміку збірного образу «типового підлітка», в якому, з одного боку, підлітки стали більш «хорошими», «могутніми», «швидкими», «гарними», «безпроблемними», «сильними», «натхненими» та «потужними». А з іншого боку, вони водночас стали й більш «пасивними», «млявими» та «неприємними». Ще один порівняльний аспект емпіричного дослідження продемонстрував, що з позиції опитаних дорослих – батьків та вчителів, «підліткова криза» має більше

вираження, порівняно з потенційно можливою кризою «семи років». Причому найбільшою мірою зазначена тенденція стосується оцінок, пов'язаних із «пасивністю», «млявістю» та «байдужістю» учнів підліткового віку.

4. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у: 1) збільшенні обсягу вибірки (не менше, ніж по 30 представників від батьків та педагогів, а також через залучення до дослідження самих підлітків); 2) у порівняльному аналізі вікових та статевих аспектів образів сучасних «типових першокласників» і «типових підлітків» в уявленнях дорослих – батьків і педагогів; 3) розробленні конкретних і систематизованих психологічних рекомендацій з метою надання практичної психологічної допомоги як учням різного віку – реальним і потенційним суб'єктам переживання вікових криз, так і їх батькам та педагогам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / ред. кол.: С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін. К.: А.С.К., 2011. Т. I : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. 2011. Част. 32. С. 34-39.
2. Асінгеров Т. М. Технології подолання життєвих криз / наук. керівник – к. пед. наук, доцент Л. А. Гапоненко. Кривий Ріг : КДПУ, 2023. С. 47.
3. Близнюкова О. (2019). Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, (8). DOI:<https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-8.%p>
4. Бондарук І. А. Особистісні якості як передумова волонтерської діяльності в часі війни : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю «053 Психологія». Тернопіль : ТНТУ, 2022. С. 64.
5. Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. С. 120-132.
6. Гергель Є., Бацман О. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу : збірник матеріалів V всеукраїнської науково-практичної конференції, Полтава, 5–6 груд. 2023 / ред. Р. Басенко; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Полтавський інститут економіки і права. С. 221–223.
7. Гутиря М. О. Психологічні особливості нормативних криз фахового навчання студентів-психологів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. Том 32 (71) № 6 2021. С. 91-95.

8. Доценко, В. В. Теоретичні підходи щодо вивчення кризових станів особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: № 937: Серія: Психологія*. 2011. Вип. 45. С. 73-77.
9. Іванова В.В. вікові кризи у формуванні особистісних якостей дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. 11, вип. 6. С. 368–377.
10. Краєва О. А. Проблема кризи ідентичності в період нормативної кризи підліткового віку. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2016. Вип. 1. С. 46-50.
11. Красуцький Є. Феномен кризи у сучасній психологічній науці. *Сучасне українське студентство: проблеми та ціннісні орієнтації* : Тези доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених, Хмельницький, 21 берез. 2019 / Хмельницький інститут соціальних технологій ВНЗ „Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”.
12. Кривоконь Н. І. Кризові ситуації особистості: підходи до типологізації та значення в аспекті розвитку соціальних послуг. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1065. Вип. 52. С. 215-219.
13. Кривокульська Л., Шамне А. Проблема вікової кризи у психології та педагогіці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2015. Т. пуск 5. С. 66–69.
14. Лісовець О. В. Виховання самостійності у дітей різної статі віком 5–7 років: монографія. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2022. С. 223.
15. Лісовець О. В. Врахування особливостей кризи семи років у формуванні психологічної готовності дитини до школи. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 4. С. 161-165
16. Мельніков О. Вплив підліткової кризи на виникнення девіантної поведінки. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання*

суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу : збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, Полтава, 5–6 груд. 2023 / ред. Р. Басенко; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Полтавський інститут економіки і права. С. 295–297.

17. Меріуц Т. Ю, Пелешенко О. В., Бохонкова Ю. О. Теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення вікових криз розвитку особистості. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9–10 квітня 2018 р.* / редкол. : В. Л. Погребна, Н. В. Островська, І. Ю. Тонкіх та ін. Д. : ЛПРА, 2018. С. 582.

18. Муравйова О. Б. *Ненормативні особливості переживання нормативних криз українськими школярами в умовах війни* : студентська наукова робота, подана на Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт з галузей знань та спеціальностей 2023/2024 навчального року. Запоріжжя, 2024. 30 с.

URL:https://science.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/6/2024/04/9-naukova_robota_kryzy.pdf

19. Омельченко Я.М. Напрямки розвитку життєстійкості дітей в умовах війни. *Психолого-педагогічні координати розвитку особистості : збірник наукових матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 2–3 червня 2022 р.)*. Полтава, 2022. С. 163-167.

20. Печериця С. В. Вікові кризи в житті людини. 2021 р. URL:<https://kinderklinik.ua/uk/vikovi-krizi-v-zhitti-ditini/>

21. Поліщук В. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : монографія. Суми : Університетська книга, 2019. С. 142.

22. Поліщук В. Криза 7 років та молодший шкільний вік. *Початкова школа*. 2015. № 12. С. 40-44. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psh_2015_12_12

23. Проданова О. Дослідження кризи та мотиваційних характеристик особистості у структурі компетенції самоосвіти студентів. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*. Випуск 4 (53), 2021. С. 57-63.

24. Растроста Г.Б. Психологічна допомога дитині у психотравмуючій ситуації. Методичний посібник. / Уклад. : Г.Б.Растроста . – Суми. НВВ КЗ СОШПО : 2018. 64с.

25. Рогожа О. О. Психологічна допомога дітям, які опинились у складних життєвих обставинах : кваліфікаційна робота магістра спеціальності 053 «Психологія» / наук. керівник Н. О. Мосол. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. 92 с.

26. Савчин М. В., Федорчук В. М., Гапоненко Л. О. Резильєнтність як потенціал відновлюваності особистості у складних життєвих ситуаціях. *Moderní aspekty vědy: XXXI. Díl mezinárodní kolektivní monografie. Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o. Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2023. С. 304-453. (24) URL. : <http://perspectives.pp.ua/public/site/mono/mono-31.pdf>*

27. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасека О. В. Вікова психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. С. 376 .

28. Смолевська О. О., Шпак С. Г. Особливості проявів підліткової кризи. *Суспільні дисципліни як засіб формування цивілізаційної компетентності здобувачів освіти : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Рівне, 20-21 травня 2021 року) / навчально-науковий інститут економіки та менеджменту НУВГП. (Електронне видання). Рівне, 2021. С. 143-146.

29. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. С. 376.

30. Хоменко Т. М. Сучасні психологічні підходи до вивчення кризи особистості. Херсонський державний університет. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/13779>

31. Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія*. 2009. № 6 (38). С. 148–153.

32. Шкіндер, К. А. Стратегії забезпечення психічного здоров'я дітей в умовах війни = Strategies to ensure mental health of children in war : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр» / наук.

керівник, к. псих. н., доцент О. В. Казаннікова; Міністерство освіти і науки України ; Херсонський держ. ун-т, Педагогічний факультет, Кафедра педагогіки та психології дошкільної та початкової освіти. Івано-Франківськ : ХДУ, 2022. С. 67.

33. Ясенюк, Т. (2014). Особливості прояву кризи у дітей 7 років. *Збірник наукових статей студентів спеціальності «Дошкільна освіта»* / За заг. ред. проф. О.Л.Кононко. НДУ ім. М.Гоголя. С. 217.

34. Yanovska, S., Sevostyanov, P., & Turenko, R. (2023). Psychometric indicators and adaptation ch. Osgud's method "semantic differential" (ukrainian version of the method. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (74), 24-30.

ДОДАТКИ

Додаток А

Лінки на всі гугл-форми з результатами емпіричного дослідження

1 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю першокласників (під час війни в уявленнях педагогів та батьків)»

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1AYJENFxiOzCxV3tINHaoYfIZwoEBvQUbQw9-0X6-L0/edit?usp=sharing>

2 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю першокласників (під час війни в уявленнях самих дітей)»

https://docs.google.com/spreadsheets/d/1FBLIDd_TUUjGuPhUOt_35g8IqM43U9MVms6Xxj3U6w/edit?usp=sharing

3 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю підлітків (під час війни в уявленнях педагогів та батьків)»

https://docs.google.com/spreadsheets/d/1RtBIr1_3o35Z2BTCVl6ZAtrHmSe9qJTQ0K-RGZQZWW8/edit?usp=sharing

4 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю підлітків (під час війни в уявленнях самих підлітків)»

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1sMdkKSpBGWPsMuEI5fRRCeYgPnmhETo7i9xd3irs3E/edit?usp=sharing>

5 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю підлітків (13-16 років) (10-15 років тому в уявленнях педагогів та батьків)»

<https://docs.google.com/spreadsheets/d/1HRpOwaAxI9nYAg745sNEMku5txghmlaL0AxX-LT0Nc/edit?usp=sharing>

6 – лінк на гугл-форму «Семантичний диференціал на основі соціального профілю першокласників (10-15 років тому в уявленнях педагогів та батьків)»

https://docs.google.com/spreadsheets/d/13J6t6VtGipWqnG1DRAkjQcp6ACO_7hpSWkH5koYnL-o/edit?usp=sharing